

O‘ZBEK XALQINING SHAKLLANISH JARAYONINI TARIXIY JIHATDAN O‘RGANISH

Dadamirzayev Ahrorbek Obidjon o‘g‘li

*Andijon davlat pedagogika instituti “Ijtimoiy va amaliy fanlar” fakulteti Tarix yo‘nalishi
3-bosqich talabasi*

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek xalqining shakllanish jarayoni tarixiy manbalar asosida tahlil qilindi. Qadimgi davrlardan boshlab O‘rta Osiyo hududida yashagan turli etnik guruhlar, ularning o‘zaro ta’siri va birlashuvi natijasida yuzaga kelgan madaniy, til va urf-odat jihatlari yoritiladi. Shuningdek, turkiy va eroniy xalqlarning tarixiy sintezi, mo‘g‘ul istilolari, Temuriylar va Shayboniylar davridagi siyosiy jarayonlarning o‘zbek xalqining etnogenezig ta’siri chuqur o‘rganiladi. Maqolada tarixiy jarayonlarning ketma-ketligi asosida o‘zbek xalqining shakllanishi bosqichma-bosqich ochib beriladi. Ushbu tadqiqot O‘zbekiston tarixining muhim masalalaridan biri bo‘lgan milliy shakllanish jarayonini chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Kalit so‘zlar: Hind, Ossuriya, hind-eron qabilalari, o‘zbek xalqi, Janubiy Sibir, Kaltaminor, Joytun, Sopolitepa, Zamonbobo, Dashti Qipchoq, Jo‘ji, Movarounnahr.

Аннотация: В данной статье анализируется процесс формирования узбекского народа на основе исторических источников. Освещаются различные этнические группы, населявшие территорию Средней Азии с древних времен, культурные, языковые и традиционные аспекты, возникшие в результате их взаимодействия и объединения. Также глубоко изучается исторический синтез тюркского и иранского народов, влияние политических процессов монгольских завоеваний, времен Тимуридов и шайбанидов на этногенез узбекского народа. В статье поэтапно раскрывается становление узбекского народа на основе последовательности исторических процессов. Данное исследование служит для более глубокого понимания процесса национального становления, одного из важнейших вопросов истории Узбекистана.

Ключевые слова: индийские, ассирийские, индоиранские племена, узбекский народ, Южная Сибирь, Кальтаминор, Джойтун, Сополитепа, Заманбобо, степные кипчаки, Джуджи, Мавараннахр.

Annotation: This article analyzes the formation process of the Uzbek people on the basis of historical sources. From ancient times, the various ethnic groups that lived on the territory of Central Asia, the cultural, linguistic and customs aspects that arose as a result of their interaction and Unification are highlighted. Also, the historical synthesis of Turkic and Iranian peoples, the influence of the political processes under the Mongol invasions,

Timurids and Shaybanids on the ethnogenesis of the Uzbek people is studied in depth. The article opens step by step the formation of the Uzbek people on the basis of a sequence of historical processes. This study serves to gain a deeper understanding of the process of national formation, which is one of the important issues of the history of Uzbekistan.

Keywords: Indian, Assyrian, Indo-Iranian tribes, Uzbek people, South Siberian, Kaltaminor, Joytun, Sopolitepa, Zamonbobo, Dashti Kipchak, Joji, Movarounnahr.

Har bir xalqning o‘z kelib chiqish va rivojlanish tarixi bor. O‘zbek xalqining ham uzoq va voqeliklarga boy tarixi mavjud bo‘lib, u xalq bo‘lib shakllangunga qadar uzoq va murakkab etnik jarayonlarni boshidan kechirdi. Umuman olganda, hozirgi kunda xalqlarning kelib chiqishi-etnogeneziga e‘tibor ayniqsa kuchayganki, bu holat millatlar ichida o‘z-o‘zini anglash jarayonining o‘sganligi, o‘z tarixi, o‘tmishiga qiziqishning oshganligi, yangi mustaqil davlatlar paydo bo‘lishi bilan o‘z ifodasini topadi. Mustaqillik sharofati bilan o‘tmishimiz, tariximizga bo‘lgan munosabat tubdan o‘zgardi. Tariximizni, boy o‘tmishimizni ilmiy, xolisona tarzda bayon qilish zamon talabiga aylandi. Prezidentimiz Islom Karimovning 1998 yil iyun oyida bir guruh olimlar bilan o‘tkazgan uchrashuvida, O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O‘zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Tarix instituti faoliyatini takomillashtirish to‘g‘risidagi» 1998 yil 27- iyul qarorida va Prezidentimizning tarixiy o‘tmishimizni o‘rganish muammolariga bag‘ishlangan «Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q» asarida hamda so‘nggi paytlardagi ko‘pgina chiqishlarida o‘zbek xalqining tarixini ilmiy, haqqoniy tarzda bayon qilish, tarixiy tadqiqotlarga keng ko‘lamda yo‘l ochib berish, madaniy merosimizni asrab-avaylash, milliy mafkura g‘oyalarini rivojlantirib targ‘ib etish va boshqa ko‘plab muammolarni hal etish masalalari ko‘rib chiqildi.

Prezidentimiz jumladan shunday degan edi: “Tarixiy xotirasi bor inson-irodali inson. Takror aytaman, irodali insondir. Kim bo‘lishidan qat’iy nazar, jamiyatning har bir a‘zosi o‘z o‘tmishini yaxshi bilsa, bunday odamlarni yo‘ldan urish, har xil aqidalar ta’siriga tortish mumkin emas. Tarix sabog‘lari insonni hushyorlikka o‘rgatadi, irodasini mustahkamlaydi. Darhaqiqat, jamiyat taraqqiyotida tarixning o‘rni va roli nihoyatda katta bo‘lib, bu jarayonning hozirgi kunda davlatimiz ma’naviy hayotida tutgan o‘rni beqiyosdir”⁹.

O‘zbek xalqining kelib chiqishi tarixi hozirgi kunda tariximizda kam yoritilgan va ilmiy asosda tamomila yangitdan ko‘rib chiqishga mansub bo‘lgan masalalardan biridir. Prezidentimiz ta’kidlaganidek, «biz xalqni nomi bilan emas, balki madaniyati, ma’naviyati

⁹ Eshmurzayeva G. TARIXIY XOTIRASIZ KELAJAK YO‘Q. “Talqin va tadqiqotlar” ilmiy-uslubiy jurnali.

orqali bilamiz, tarixni tag-tomirigacha nazar tashlaymiz». Darhaqiqat, uch ming yillikdan ziyod davlatchilik tarixiga ega bo‘lgan xalg‘imizning ildizlari asrlar qa‘riga borib taqaladi.

Ma‘lumki, O‘zbekiston qadimgi tarixining juda katta davri yozma manbalarsiz, arxeologiya va antropologiyaga oid manbalarga tayangan holda o‘rganiladi. Jadimgi Sharq yozma manbalaridan (Hind, Ossuriya va Eron) ma‘lumki, mil. avv. II ming yillikning o‘rtalari va oxirlari (bronza davri)-O‘rta Osiyo, Afg‘oniston, Hindiston va Eron tarixi-hind-eron qabilalari yoyilishi bilan bog‘lig‘ bo‘lgan. Hind-eron qabilalari dastlab juda keng hududlarda — Volga, Ural va Janubiy Sibir oralig‘idagi yerlarda yashaganlar».

“Tadqiqotchi T.Xodjayov fikriga ko‘ra, bronza davriga kelib, O‘rta Osiyoning janubiy viloyatlarida baland bo‘yli, boshi cho‘zinchoq, yuzi tor irqning vakillari tarqalgan. Shimoliy dasht va cho‘l hududlarida esa, janub aholisidan farq qilgan boshi dumaloq, yuzi juda keng va cho‘ziq bo‘lmagan qabilalar yashagan. Fanda janubiy qiyofali odamlar O‘rta Yer dengizi irqining vakillari deb ataladi. Ular Old Osiyo, Mesopotamiya, Eron, Afg‘oniston, O‘rta Osiyo, O‘indiston kabi katta geografik hududga yoyilganlar”¹⁰. Shimoliy qiyofali odamlar Janubiy Sibir hududidan to Qozog‘iston, O‘rta Osiyoning shimoli-sharqiy qismida Ural, Volga bo‘yi yerlarigacha taaqalgan.

O‘zbekiston O‘rta Osiyoning qadimdan o‘troq dehqonchilik madaniyati o‘choqlari tarkib topgan hududda joylashgan. Diyorimiz shu bois arxeologik va me‘morchilik yodgorligiga boy. Farg‘ona vodiysining Selung‘ur g‘oridan topilgan qaaimgi tosh davriga oid topilmalar va Teshiktoshdan topilgan o‘rta paleolit davriga oid odamzod qoldig‘lari, bizning yurtimiz Afrika va Old Osiyo bilan bir qatorda insoniyat paydo bo‘lgan hududlar tarkibiga kirganligi hozirgi kunda uzil-kesil isbotlandi. Shuningdek, mezolit davriga (o‘rta tosh davri) oid Machay g‘oridan topilgan yodgorliklar, neolit (yangi tosh) davriga oid ovchilik va baliqchilik madaniyatini o‘zida jam qilgan Kaltaminor, janubdagi ilk dehqonchilik madaniyatiga oid bo‘lgan Joytun, Hisor tog‘ madaniyati, bronza davriga oid bo‘lgan xilmaxil Zamonbobo, Sopollitepa, Sarazm, Dalvarzintepa, Chust madaniyatlari o‘lkamizda qadimgi ajdodlarimiz xo‘jaligining jadallik bilan rivojlanganligini isbotlaydi.

O‘lkamiz qadimgi aholisi tosh va bronza davrlarida qanday nom bilan atalganliklari bizga noma‘lum. Ilk bora O‘rta Osiyo aholisi xususidagi ma‘lumotlar Sharq va antik davr yunon-rim manbalarida tilga olinadi. Yunon tarixchilarining ma‘lumotlariga qaraganda, Evrosiyoning katta hududlarida yashovchi qabilalar umumiy «skiflar» nomi bilan ataladi. Yunon tarixchisi Gerodot, bu xalqlar qadimiylkda misrliklardan qolishmaydi, deb yug‘ori baho bergan edi. Pliniy O‘rta Osiyo hududlarida 20 ga yag‘in qabilalar borligi xususida o‘z asarida eslab o‘tadi. Yozma manbalarda skiflarning ikkita yirik g‘abilasi: saklar va

¹⁰ <https://fayllar.org> sayti

massagetlar xususida ko‘proq gap boradi. Ahmoniy mixxat yozuvlarida saklar uchta g‘ismga bo‘lib ko‘rsatiladi (xaumavarka, tigraxauda, tiay-tara-darayya). Massagetlar xususida ham turlicha fikrlar mavjud bo‘lib, ular ko‘chmanchi chorvador-harbiy qabilalar bo‘lganligi ta’kidlanadi.

Tadqiqotchilar fikrlariga tayanib shuni aytish mumkinki, O‘rta Osiyoda qadimdanoq 2 xil: turkiy va sharqiy eroniy tilda so‘zlashuvchi aholi mavjud bo‘lgan. O‘zbek xalqining qadimgi aholisini xuddi shu ikki bo‘lak tashkil etgan. “Mil. avv. II-I asrlarda va eramizning boshlarida esa, uzoq davom etgan etnik jarayon natijasida hozirgi zamon o‘zbek xalqiga xos bo‘lgan «ikki daryo oralig‘i tipi» (Amudaryo, Sirdaryo) dagi irq kishilari O‘rta Osiyoning katta hududlarida yashardilar”¹¹.

Milodning IV asrlariga kelib bu tip kishilari hozirgi O‘zbekiston hududining katta qismida uchray boshladilar. Eron ahmoniylarining O‘rta Osiyoni bosib olishlari, so‘ngra makedoniyalik Iskandarning harbiy yurishlari mahalliy aholi etnogeneziga sezilarli ta’sir etmadi. Mil. avv. I asr va eramizning IV asriga g‘adar O‘rta Osiyoga ko‘chmanchi yuechjilar, xioniylar, eftalit g‘abilalarining kirib kelishi davri bo‘ldi. Xuddi shu davr yangi er egaligi munosabatlarining ham shakllanish davri bo‘ldi. Yuqoridagi g‘abilalar turkiy tildagi qabilalar bo‘lib, ularning kirib kelishi turkiylashuv jarayonini yanada kuchaytirdi.

“VIII asr boshida arablarning O‘rta Osiyoga bostirib kirishi mahalliy aholi etnogeneziga deyarli ta’sir ko‘rsatmadi. Arablar ulardan siyosiy hukmronlikni tortib olib, turkiy xalqlarning O‘rta Osiyoga kirib kelish jarayoniga chek qo‘ya boshladilar. Xoqonlik qabilalarining mahalliy aholi bilan aralashib ketishi, ularning tobora o‘troq hayot tarziga o‘tishi holati yuz berdi. Turkiy til tobora keng tarqala boshladi”¹². Arablar turkiy xalqlar ta’sirini sindirish maqsadida Movarounnahrni eronliklarga yag‘inlashtirish siyosatini tutdilar. Shu maqsadda O‘rta Osiyoga VIII-IX asrlarda arabiy va eroniy oilalarni ko‘chirib keltirib joylashtirish siyosatini yurgizdilar. Bu davrga kelib turklar o‘z ta’sirlarida Yettisuvni saqlab qoldilar xolos.

Movarounnahr va Xorazmdan shimolda joylashgan viloyatlarni, musulmon mualliflari Dashti Qipchoq-Qipchoq cho‘li deb atashgan. Qadimdanoq bu yerlarda asosan turkiy xalqlar va turklashgan mo‘g‘ullar istiqomat qilar edilar. Chingizxon bosqinidan so‘ng bu yerlar katta o‘g‘il Jo‘jining ilkiga tushgan edi. Keyinchalik bu hudud ikki qismga bo‘linib ketdi. Jo‘chining o‘g‘li bo‘lmish Shaybonning avlodidan bo‘lgan Sulton Muhammad 13 yoshida (1312-1341) Oq O‘rdaga hukmdor bo‘ladi. Sulton Muhammadga O‘zbekxon deb taxallus berilgan.

¹¹ Ashirov A., Adatjanov Sh. Etnologiya. O‘quv qo‘llanma. T: Iqtisod-moliya, 2008.

¹² <https://cacos.uz/markaziy-osi-yoga-arablar-bosqini-573>

Ko'pchilik tadqiqotchilarning fikrlariga qaraganda hududlarida eng qadimgi davrlarda yashagan o'troq mahalliy aholi – so'g'diylar, xorazmiylar, baqtriylar, saklar, massagetlar, hozirgi o'zbek xalqining asosini tashkil etadi. Tarixning qadimgi davrlarida aholi ko'p hollarda o'zlari yashagan joy nomi bilan atalgan bo'lib, o'rta asrlarga kelib bu nomlar o'zgaradi. Xususan, Dashti Qipchoq hududlarida yashagan turkiy aholi Movarounnahr yerlariga kelib, bu erda yashayotgan o'troq aholi bilan uyg'unlashib ketgan va aholi o'z nomini o'zbek deb atagan. O'rta asrlar tarixiy adabiyotlarida ham bu nom «o'zbek», «o'zbeklar» sifatida tilga olinadi. Ammo, shu narsa aniqki, Dashti Qipchoq hududlaridan kelgan turkiy g'abilalar mahalliy aholi etnogeneziga, urf-odat va an'analariga sezilarli darajada ta'sir etmadilar, aksincha uning orasiga singib ketib yuqori darajadagi madaniyat ta'sirida bo'ldilar.

Tadqiqotchi Abduqahhor Ibrohimovning yozishicha, o'zbek xalqi asosan ikki etnik qatlamdan tashkil topgan. Birinchi qatlam Turon-Turkiston hududlarida shakllangan. Ikkinchi qatlam esa Volga (Itil) daryosi bo'ylaridan tortib, to Xorazmning shimoli, Sirdaryoning o'rta va quyi oqimlarigacha bo'lgan hududlarda shakllangan, bu makon o'tmishda turli nomlar bilan, chunonchi Qipchoq Dashti, Oltin O'rda, o'zbek viloyati, o'zbek mamlakatlari, o'zbek ulusi deb atalgan. Xalqimizning bu qatlamini jug'rofiy o'rin jihatidan shartli ravishda shimoliy qatlam deb atash xam mumkin. Bu fikrimizni isbotlovchi dalillardan biri, keyingi uch-ikki ming yil davomida O'rta Osiyoda, jumladan, O'zbekistonda mahalliy aholining tili uch marta o'zgardi. Xususan, sharqiy eroniy tillar o'rniga G'arbiy eroniy tillari (fors tili) va eramizning boshlaridan boshlab turkiy tillar keng targ'ala boshladi. Ammo mahalliy xalqning «qoni», ya'ni genetikasi aytarli o'zgarmadi va qadimiy xalqlarga xos ko'pgina antropologik xususiyatlar shu kunlarga qadar saqlanib kelmoqda. O'zbek xalqi kelib chiqishining asosini eng qadimgi davrlardan boshlab o'lkamiz hududlarida yashab kelgan xalqlar va elatlar tashkil etgan. Ikki ming yil davomida mahalliy aholiga kelib qo'shilgan turkiy tilli elat va xalqlar o'zbek xalqining shakllanishida asosiy tarkibiy g'ism sifatida g'atnashgan.

Jahondagi boshqa xalqlar kabi o'zbeklarning shakllanishi ham uzoq yillar davomida sodir bo'lgan etnik jarayon mahsuli hisoblanadi. O'zbeklar alohida etnik birlik (elat) bo'lib, Movarounnahr, Xorazm, Yettisuv, qisman Sharqiy Turkistonning g'arbiy mintaqalarida shakllangan. O'zbek xalqining asosini mahalliy sug'diylar, baqtriylar, xorazmiylar, farg'onaliklar, shoshliklar, yarim chorvador qang'lar, ko'chmanchi sak-massaget kabi etnik guruhlar tashkil etgan. Bu xalqlar hozirgi O'zbekiston hududida qadimdan o'troq yashab, sug'orma dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug'ullanib kelgan.

“O'zbeklar alohida etnik birlik (elat) bo'lib, Movarounnahr, Xorazm, Yettisuv, qisman Sharqiy Turkistonning g'arbiy mintaqalarida shakllangan. O'zbek xalqining asosini

mahalliy sug‘diylar, baqtriylar, xorazmiylar, farg‘onaliklar, shoshliklar, yarim chorvador qang‘lar, ko‘chmanchi sak-massaget kabi etnik guruhlar tashkil etgan. Bu xalqlar hozirgi O‘zbekiston hududida qadimdan o‘troq yashab, sug‘orma dehqonchilik va hunarmandchilik bilan shug‘ullanib kelgan”¹³. Shuningdek, Janubiy Sibir, Oltoy, Yettisuv, Sharqiy Turkiston hamda Volga va Ural daryosi bo‘ylaridan turli davrlarda Movarounnahrda kirib kelgan etnik guruhlar ham o‘zbek xalqi etnogenezida ishtirok etgan. Yuqorida nomlari keltirilgan etnoslar asosan turkiy va sharqiy eroniy tillarda so‘zlashgan.

Xulosa sifatida aytishimiz mumkinki, o‘zbek xalqining shakllanish jarayoni uzoq tarixiy davrlarni o‘z ichiga olgan murakkab va ko‘p bosqichli jarayondir. Bu jarayon qadimgi O‘rta Osiyo hududida yashagan turli etnoslarning, xususan, turkiy va eroniy xalqlarning o‘zaro ta’siri, siyosiy jarayonlar, harakatlar va madaniy aloqalar natijasida vujudga kelgan. Mo‘g‘ullar istilosi, Temuriylar davri va ayniqsa Shayboniylar davridagi siyosiy birlashuvlar o‘zbek xalqining umumiy etnik identifikatsiyasida muhim rol o‘ynagan. O‘zbek nomi ostida jamlangan aholining tili, madaniyati va urf-odatlarini mushtarak tarixiy asoslarda shakllangan bo‘lib, bugungi zamonaviy o‘zbek xalqining tarkib topishida mustahkam zamin yaratgan. Ushbu maqolada olib borilgan tarixiy tahlillar milliy o‘zlikni anglash, tarixiy xotirani saqlash va kelajak avlodlarga to‘g‘ri yetkazishda muhim ahamiyat kasb etadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXTI

- 1) Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo‘q. Toshkent, «O‘zbekiston», 1998.
- 2) Abulg‘oziy Bahodirxon. Shajarai turk. Toshkent, «Cho‘lpon», 1992.
- 3) Ahmad Zaki Validiy. O‘zbek urug‘lari. Toshkent, 1992.
- 4) Ibrohimov A. Biz kim o‘zbeklar., Toshkent «Sharq», 1999.
- 5) Jabborov I. O‘zbek xalqining etnografiyasi. Toshkent, «O‘zbekiston», 1994.
- 6) Shoniyozov K. Uzbeki-karluki (istoriko-etnograficheskiy ocherk). Tashkent. «Nauka», 1964.
- 7) Shoniyozov K. O‘zbek xalqining etnogeneziga oid ba’zi nazariy masalalar. O‘zbekistonda ijtimoiy fanlar, 6-son, 1998.
- 8) O‘san Ato Abushiy. Turkiy qavmlar tarixi. Toshkent, «Cho‘lpon», 1994.
- 9) Usmon Turon. Turkiy xalqlar mafkurasi. Toshkent, «Cho‘lpon», 1995.
- 10) Eshmurzayeva G. TARIXIY XOTIRASIZ KELAJAK YO‘Q. “Talqin va tadqiqotlar” ilmiy-uslubiy jurnali.
- 11) Ashirov A., Adatjanov Sh. Etnologiya. O‘quv qo‘llanma. T: Iqtisod-moliya, 2008.
- 12) <https://cacos.uz/markaziy-osiyoga-arablar-bosqini-573>
- 13) <https://fayllar.org>
- 14) <https://tarix.sinaps.uz/hodisa/ozbek-xalqining-shakllanishi/>

¹³ <https://tarix.sinaps.uz/hodisa/ozbek-xalqining-shakllanishi/>